

Ірина Кузьміна*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІКАРНІ СВ. БОРИСА В с. ГОРОДОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У статті на фоні історії медицини Волинської губернії у XIX ст. представлено діяльність безкоштовної лікарні св. Бориса, заснованої бароном Ф.Р. Штейнгелем у с. Городок. Прослідковано початковий етап її існування (1893–1897). Розкрито місце та роль цього закладу в медичній системі Волинської губернії.

Ключові слова: земська медицина, Федір Рудольфович Штейнгель, Федір Пилипович Ріхтер, амбулаторія, звіти, лікарня св. Бориса, с. Городок, Волинська губернія.

Iryna Kuzmina

THE ACTIVITY OF ST. BORYS HOSPITAL IN HORODOK VILLAGE IN VOLYNIAN PROVINCE

The article devoted to activity of St. Borys free private hospital founded by baron Fedir Stengel in Horodok. The author traced the hospital's development during the first phase of its work (1893–1897) as well as showing the role and place of this institution in the medical system of the Volynian province of XIX century.

Key words: provincial medicine, Fedir Rudolfovych Stengel, Fedir Pylypovych Rikhter, outpatients department, reports, St. Borys hospital, Horodok village, Volynian province.

1793 р. у м. Житомирі було створено лікарську управу, до складу якої входили лікарських інспектор, лікар-оператор, лікар-акушер та канцелярист, які надавали медичну допомогу людям та тваринам. Управа займалася заготовкою лікарських рослин, виявляла осередки інфекційних захворювань, здійснювала контроль за санітарним станом населених пунктів. Особи з медичною освітою, що входили до лікарських управ, були підпорядковані загальній губернській адміністрації¹.

* *Ірина Кузьміна* — молодший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України, Siashenr@gmail.com.

¹ *Желізняк В.М.* Становлення та розвиток медицини у Волинській губернії наприкінці XVIII — середина XIX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. — Вип. 1. — Ч. 3. — С. 17.

Після утворення Волинської губернії 6 серпня 1796 р., згідно з «Установлень для управління губерній Всеросійської імперії» від 7 листопада 1775 р. для організації й утримання лікарень, притулків для інвалідів та сиріт було засновано «приказ громадської опіки»². Але діяльність цих установ поширювалася лише на міста, натомість медична допомога сільським жителям, більшість з яких становили кріпаки, віддавалася на розсуд поміщиків і майже не надавалася³.

Вже 1803 р. було засновано медичне управління, або «Експедиція державної медичної управи», а роком пізніше — медичний департамент, який за допомогою своїх структур займався медичним обслуговуванням населення та боротьбою з епідеміями, які були досить частим явищем⁴.

Отже, до проведення земської реформи в Російській імперії існувала приказна медицина, шпиталі на заводах, а також військові лазарети. 1864 р. було проведено земську реформу, яка призвела до появи так званої земської медицини. На початковому етапі вона була впроваджена в 34 з 97 губерній та областей імперії.

За даними І. Страшуна, на початок ХХ ст. у 34 губерніях система медичного обслуговування була «змішаною» в 219 повітах, «стаціонарною» — в 138 і «роз'їздною» — в 2 повітах. Натомість, Є. Осіпов на 1890 р. наводить дещо інше співвідношення: «роз'їздна» система в 50 повітах, «стаціонарна» — в 46 і «змішана» — в 258 повітах.

Варто зазначити, що лікарняні ділянки земських лікарів були непомірно великі і коливалися від 9 500 до 28 000 тис. осіб, а радіус ділянки від 17 до 39 верст. Натомість лише у 45% земських повітів існували санітарні ради. Незважаючи на це нововведення, на такий важливий медичний показник як смертність земська медицина майже не вплинула.

В українських губерніях земства вводилися поступово та нерівномірно. Так, наприклад, у Харківській, Полтавській, Чернігівській губерніях вони були запроваджені 1865 р., у Катеринославській та Херсонській — у 1866 р., Таврійській — у 1866–1868 рр.

Спроби запровадження такої практики на теренах Волинської губернії ймовірно сягають 1896 р., але поміщики тоді ще не були готові до його запровадження. В одному з листів Ф. Ріхтера до Ф. Штейнгеля у Варшаву читаємо: «Днями було у Рівному засідання поміщиків-панів про бажаність введення земства, всілися вони чинно і рядком, але нажаль, коли мова зайшла про земство виявилось, що вони тільки з чуток чули про нього, отже до ознайомлення зі справою довелось їх зі скандалом роз-

² Там само. — С. 17.

³ Там само. — С. 18.

⁴ Там само. — С. 18.

пустити»⁵. Ми не знаємо як далі складалася доля цього насущного питання, але відомо що досить тривалий час Волинська губернія була позбавлена земської медицини. На її території земство було введено у спрощеному вигляді лише 1904 р. і проіснувало у такому вигляді лише до 1911 р., коли почало діяти загальне положення про земські установи. Таким чином, важливість медичного закладу на цій території стояла дуже гостро, лікарень та лікарів не вистачало, а в багатьох районах губернії вони були просто відсутні. Тому поява 1893 р. амбулаторії, а згодом і лікарні у с. Городок Волинської губернії стало помітним явищем у житті регіону, яке заслуговує на детальне та глибоке дослідження.

Отже, метою даної статті є аналіз створення та діяльності лікарні св. Бориса в с. Городок на фоні розвитку медицини Волинської губернії XIX ст.

Історіографія з даного питання вкрай обмежена, дослідники, що вивчали благодійницьку та меценатську діяльність Ф. Штейнгеля звичайно згадували будівництво лікарні, але побіжно, послуговуючись лише сухими даними звітів.

В Радянську епоху постать Ф. Штейнгеля і його діяльність замовчувалася із зрозумілих причин. Після розпаду СРСР однією з перших публікацій про Ф. Штейнгеля можна вважати газетну статтю Г. Бухало. Саме з неї широка громадськість вперше дізналася про існування та діяльність лікарні в селі Городок⁶.

А. Українець у своїй статті приділяє велику увагу діяльності лікарні. Основні джерела якими вона при цьому користується — це звіти Ф. Ріхтера, що зберігаються в Державному архіві Рівненської області, і що особливо цінно для нас — спогади очевидців, які були записані 1989 р. одним з перших дослідників життя та діяльності Ф. Штейнгеля — Г. Непомнящим, які допомагають побачити ставлення людей до лікаря⁷.

Характеристику особистості Ф. Ріхтера та подальшу долю лікарні вміщено в книзі І. Куліш-Лукашевич⁸.

Дослідниця життя та діяльності Ф. Штейнгеля Ніна Миронець у своїх розвідках переважно зосереджується на змісті та долі книжково-рукописного зібрання барона. Лише в двох своїх працях, разом з описом благодійності Ф. Штейнгеля, згадується діяльність лікарні св. Бориса.

⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 238.

⁶ Бухало Г. Барон Штейнгель (закінчення) // Червоний прапор. Громадсько-політична газета. — 1991. — 13 листопада. — № 187 (12504) — Стр. 13.

⁷ Українець А. Добродійна діяльність барона Ф.Р. Штейнгеля. — Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 140-річчя з дня народження Ф.Р. Штейнгеля. Вип. VII. — С. 34–42.

⁸ Кулиш-Лукашевич И. Поиски и находки. Из истории русского движения на Вольны 20–30-х гг. XX в. — Ровно: Гедеон Принт, 2010. — С. 100, 103.

Дослідниця звертає увагу на листи-подяки, адресовані Ф. Штейнгелю від вдячних пацієнтів лікарні, а також на основі епістолярію доводить, що лікарня мала високу репутацію висококваліфікованого лікувального закладу⁹.

Т. Нахратова на основі лише матеріалів Держархіву Рівненської області подає дуже стисло, але змістовну характеристику діяльності лікарні св. Бориса: будівництво, штат, дані про пацієнтів, хвороби, що тут лікували, а також діяльність закладу під час епідемій¹⁰.

Тож найбільш інформативними в нашому випадку є офіційні звіти про діяльність лікарні та великий масив епістолярної спадщини, на якій в переважній більшості і побудована дана стаття.

Серед джерел, які збереглися, віднайдені і на даний час можуть використовуватися під час дослідження постаті Ф. Ріхтера в першу чергу варто назвати «Звіти і відомості про витрати на утримання лікарні св. Бориса в с. Городок» за 1894–1899 рр., які знаходяться в Державному архіві Рівненської області. Вони були написані особисто лікарем і складаються з друкованих таблиць, куди вносилися дані про різноманітні випадки захворювань, кількість хворих та результати лікування, а також безпосередньо щорічних звітів, які лікар писав від руки¹¹. Ці документи неодноразово використовувалися дослідниками життя та діяльності Ф. Штейнгеля.

Поряд з цим в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського зберігається чимала кількість листів Ф. Ріхтера, адресованих своєму безпосередньому роботодавцю та спонсору лікарні Ф. Штейнгелю¹². Справа в тому, що 1893 р. Федір Рудольфович одружується вдруге на своїй кузині Вірі Миколаївні Штейнгель і переселяється до молодої дружини у Варшаву, де мешкає на вулиці Чистій, 8. У цьому місті барон в цей час навчається в університеті на природничому факультеті. У Києві, де родина Штейнгелів мала маєток (вул. Бульварно-Кудрявська, 27) та в Го-

⁹ *Миронець Н.Р.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. Збірник наукових праць. — К., 2005. — Вип. 3. — С. 112–124; *ІІ ж.* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис // Наукові записки. 140 років від дня народження Федора Штейнгеля. — Рівне: Видавець Олег Зень, 2010. — Вип. VIII. — С. 22–32.

¹⁰ *Нахратова Т.* Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р. — Рівне: Волинські обереги, 2006. — Вип. IV. — С. 194–196.

¹¹ Державний архів Рівненської області (далі — Держархів Рівненської обл.), ф. 366, оп. 1, Спр. 34–40.

¹² Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 109, оп. 1, спр. 226, 227–299.

родку біля Рівного молоде подружжя буває наїздами. Отже, саме в цей час між Ф. Штейнгелем і Ф. Ріхтером спостерігається жваве спілкування у форматі листування. Цей епістолярій відомий деяким дослідникам, але він на жаль не використовується ними у частині, де вони описують діяльність лікарні св. Бориса.

Саме це листування у поєднанні з офіційними звітами допомагає скласти набагато повніше уявлення про діяльність городоцької лікарні св. Бориса. Про їхню надзвичайну цінність для адресата говорить те, що більша їх частина була об'єднана Ф. Штейнгелем у книгу. Вона має бархатну бордову обкладинку, прикрашену з двох боків чорними куточками та чорною палітуркою, посередині золотими літерами виведено напис: «Листи Ф. Ріхтера. 1893–1897 рр.». Таке ставлення до звичайної кореспонденції говорить про незаперечну важливість змісту листів та повагу до її автора¹³. Серед усього особового фонду Ф. Штейнгеля, що складається з 744 екземплярів, такої честі удостоїлися лише листи лікаря Федора Пилиповича Ріхтера. Листи у книжці нараховують 240 сторінок. Перший з них датований 26 грудня 1893 р., останній — 6 грудня 1896 р. Тому не зрозуміло чому в заголовку книги стоїть 1897 р, замість 1896! Але цей великий масив ще не весь епістолярій. У фонді зберігаються й інші листи Ф. Ріхтера, датовані 3 вересня 1893 р. — 13 липня 1898 р.^{*}, що разом становлять 73 одиниці зберігання та 154 сторінки — також чималий обсяг¹⁴. Залишається загадкою, чому одні з них були об'єднані у «книгу», а інші залишилися розсипом. І в тих, і в цих листах є згадки про лікарню та опис її діяльності. Можемо лише висунути припущення, що частина листів, можливо, зберігалася в іншому місці і не відразу була віднайдена господарем, в той час коли виникла ідея переплести їх у «книгу». Хоча непереплетені листи містять менше інформації про лікарню, а більше про ремонтні та господарські роботи у маєтку Штейнгелів. Можемо вважати це ще однією причиною такого вибіркового групування. Як би там не було, ці листи, які разом нараховують 394 сторінки є головним та найціннішим джерелом з вивчення заявленої у назві проблематики. Вони будуть вводитися до наукового обігу нами вперше.

Відсутність якісного й доступного лікування на селі стало причиною побудови на околиці Городка біля р. Усті цегляної лікарні св. Бориса. Отже, медичний заклад було засновано в с. Городок 1893 р. коштом Ф. Штейнгеля для лікування місцевих селян, а також мешканців інших

¹³ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226.

^{*} В статті наведені дати, які вказані рукою Ф. Ріхтера безпосередньо в листах. Бібліотечне датування, подане під час опису справи: 1 лютого 1893 р. — 13 серпня 1898 р. не відповідає дійсності.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 227–299.

сіл Волині. Він утримувався за рахунок фундатора. Спочатку хворих приймали амбулаторно, пізніше була побудована лікарня, і став проводитися стаціонарний прийом. Лікарем в амбулаторії, а згодом у лікарні був з 1893 р. Федір Пилипович Ріхтер, який залишився тут разом із дружиною та синами на довгі роки: «[...] невдовзі 5 років замість 4 чи 5 місяців, на які був запрошений, і я, котрий в бутність ще студентом, відхрещувався від Південно-Західного краю, знайшов тут таку долю, якій всі заздять [...]»¹⁵. Молодий лікар виявився гарним спеціалістом і дуже відповідальною людиною, за що отримав від місцевих селян визнання: «Мою милість [...] мужики називають не інакше як «великий лікар», приїде який-небудь Бог знає звідки і спитаєш звідки, говориш, ти ж їхав звідти, де є лікарі, а каже у нас чутка йде, що далеко є великий лікар так я розпитався й сюди приїхав»¹⁶.

Сам він був повністю позбавлений самозакоханості і так відзивався про себе: «За моїм глибоким, внутрішнім переконанням [...] про мене судять і говорять набагато краще, ніж я насправді; говорять, що і це особливе щастя! Але тим тяжче усвідомлення того, хто відчуває це»¹⁷.

Листи Ф. Ріхтера настільки переповнені подробицями важких випадків, особистими щирими переживаннями за долю пацієнтів, сумом за померлими (хоча зроблено було все можливе), роздумами про методи лікування, що не залишається сумнівів в тому, що це був саме «Великий лікар».

Лікарня св. Бориса на той час звісно не була єдиною приватною ініціативою на теренах Волинської губернії. Так в Олицькому замку у Радзивілів функціонувала лікарня¹⁸, в трьох верстах від Клевани приймав лікар Римішевський¹⁹, а у великих містах таких як Рівне були лікарі та аптеки. Але унікальне поєднання приватної ініціативи Ф. Штейнгеля, який не лише виділяв кошти на будівництво та функціонування зазначеної лікарні, але щиро цікавився долею сільських жителів та дбайливе, серйозне, педантичне ставлення до своєї справи лікаря, на противагу лікарні в Олиці, дало свої результати. Невідомо чи обмежувалася діяльність зазначених лікарень власним населеним пунктом, натомість лікарня св. Бориса в Городку обслуговувала й інші населенні пункти Волинської губернії.

Так, наприкінці 1893 р. (самий початок діяльності амбулаторії, лікарня ще не була побудована) в Городок почали їхати пацієнти з м. Рівного,

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, спр. 226, арк. 132.

¹⁷ Там само, спр. 282, арк. 125.

¹⁸ Там само, спр. 226, арк. 54.

¹⁹ Там само, арк. 17.

але Ф. Ріхтер відмовив їм у лікуванні, мотивуючи тим, що у місті є лікарі та аптеки, а їх установа призначена саме для лікування бідного сільського люду²⁰.

Раз чи двічі на місяць лікар Ф. Ріхтер навідувався в Оржеві²¹, де лікував населення безпосередньо на селі та робітників місцевого заводу: «Перший виїзд мій був в Оржеві в село та завод, прийняв 16 чоловік, поїхав о 5 вечора, а приїхав о 5 ранку»²². Лікаря в цій місцевості не було, а хворих було безліч. Йому навіть пропонували обійняти на постійній основі посаду лікаря також і в Оржеві, але після роздумів Федір Пилипович відмовився, мотивуючи це тим, що це може зашкодити хворим у Городку та виїзду на виклики у інші місцевості²³.

Незважаючи на те, що на Шпанівському заводі лікарем працював дехто Маркевич, він показав себе не з кращого боку і звідти посилали також за Ф. Ріхтером, дуже просячи приїхати до хворих. Відмовити він не міг, але дуже переживав, що складалася неприємна ситуація, адже за лікування коштів не брав, а цього Маркевича виходить позбавляв 3–5 руб., які зобов'язувалася останньому сплачувати контора заводу за візит²⁴.

Траплялося, що лікаря викликали навіть вночі, та він мало кому відмовляв у кваліфікованій медичній допомозі: «Минулої ночі не спав, так як о 2 годині, коли я якраз хотів лягати, приїхали за мною з Ришущка в таку грязюку, розписали жахіття, а на справді виявилось пусте, але все ж [...]»²⁵.

Бували випадки, коли викликали на дальні відстані як от: «Вчора вночі зробив 80 верст на конях, був викликаний в Тучин до пастора, відмовити не доводиться»²⁶.

І це лише поодинокі випадки виїздів за межі Городка. У звітах знаходимо таку статистику: у 1894 р. (за січень–травень) лікар Ф. Ріхтер виїздив на виклики в сусідні села 26 разів, серед них в села Белень, Абаров, Задов, Ставки, Грабово, Бронники, Яровка, Понебель, Оржив та ін.²⁷ Вже 1895 р. було здійснено 114 виїздів на виклики в навколишні села, де було надано допомогу 367 особам²⁸. 1896 р. було зроблено 89 виїздів та надана допомога 151 особі. Найближчий пункт знаходився

²⁰ Там само, арк. 5.

²¹ Там само, арк. 67.

²² Там само, арк. 144.

²³ Там само.

²⁴ Там само, арк. 106, 107.

²⁵ Там само, спр. 258, арк. 70–70 зв.

²⁶ Там само, спр. 285, арк. 131.

²⁷ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34, арк. 16.

²⁸ Там само, спр. 35, арк. 11 зв.

на відстані 2½ версти, самий дальній — 21 верста²⁹, 1897 р. — 156 виїздів в 25 сіл³⁰.

Уже в перші місяці існування амбулаторії виникла ідея побудови стаціонарної лікарні. Будівництвом цим Ф. Штейнгель керував дистанційно, через листування з Ф. Ріхтером, який взяв на себе всі обов'язки: починаючи від обрання місця та оформлення документів, закінчуючи безпосередньо наглядом над процесом будівництва лікарні та криниці при ній для задоволення потреб хворих. Між молодими ентузіастами встановилися на довгі роки теплі, дружні стосунки. Вони були однодумцями й підтримували один одного в будь-яких починаннях.

Спочатку Ф. Ріхтер планував, що майбутня медична установа буде вміщувати 8–10 ліжок³¹. У травні 1894 р. був майже готовий фундамент лікарні та затверджений губернатором її план³². У березні 1895 р. було складено перелік необхідного інвентарю. Його вартість склала 2 тис. руб., утримання ж лікарні та амбулаторії, разом із зарплатнею персоналу та безпосередньо лікарю, складало додатково ще 5 тис. руб.³³

І хоча приміщення для майбутньої лікарні було побудовано трохи згодом, у звіті за 1895 р. Ф. Ріхтер відмічає, що лікарня функціонує з 19 вересня 1895 р.³⁴ Але наведені нижче дані говорять про те, що лікарня ще тільки проектувалася! Напевно, вона дійсно була вже відкрита, але тимчасово функціонувала у будівлі, де вміщувалася ще з 1893 р. амбулаторія, натомість нова більша будівля тільки будувалася для неї. На доказ того, що стаціонарних хворих тут почали приймати значно раніше маємо відомості з листа, датованого 26 грудня 1893 р.: «функціонувала наша лікарня і як стаціонарна вже, лежало в ній двоє хворих»³⁵.

Таким чином, лише у серпні 1896 р. було отримано статут лікарні, а разом із ним — дозвіл на будівництво³⁶. Окрім фінансового утримання закладу, Федір Рудольфович та його дружина допомагали установі також речами та медичними інструментами³⁷.

Лікарня в с. Городок завдячувала Ф. Штейнгелю не лише своєю появою. Щороку барон щедро фінансував її, бо для успішного функціонування потрібне було нове медичне обладнання, постійне поповнення ліків, виплата зарплатні головному лікарю та медперсоналу. Наведемо

²⁹ Там само, спр. 36, арк. 2.

³⁰ Там само, спр. 37, арк. 5.

³¹ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 8.

³² Там само, арк. 25.

³³ Там само, арк. 119, 120.

³⁴ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 35, арк. 11 зв.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 3.

³⁶ Там само, спр. 234, арк. 15 зв.

³⁷ Там само, спр. 226, арк. 188.

декілька цифр: за січень–травень 1894 р. вартість відпущених в амбулаторії ліків складала 495 руб., 1895 р. витрати на утримання цього закладу становили вже 4133 руб., 1896 р. — 6628 руб., 1897 р. — 7327 руб.³⁸.

В «Справі про надання барону Штейнгелю звання камер-юнкера», датованої 30 жовтня 1900 — 10 квітня 1901 рр. зазначено, що будівництво лікарні коштувало Ф. Штейнгелю 22 тис. руб., а її щорічне утримання 9 тис. руб.³⁹ Певно сума названа середня, адже із звітів бачимо, що в різні роки вона була неоднаковою.

Як уже зазначалося, лікування та ліки були безкоштовними, хоча на початку Ф. Ріхтер пропонував встановити мінімальну плату в 15–20 коп. для немісцевого люду, але барон не погодився⁴⁰. Для власних потреб у дворі лікарні навіть була влаштована криниця⁴¹.

З самого початку своєї діяльності в Городку Ф. Ріхтер завів сувору звітність щодо діяльності спочатку амбулаторії, а згодом лікарні. В Держархіві Рівненської області збереглися його річні звіти за 1893–1899 рр.⁴² Лікар також отримував офіційний друкований бланк, який повинен був заповнювати і звітувати про діяльність закладу щороку в медичний департамент⁴³. Про нього як педанта своєї справи, дуже скрупульозну людину говорить такий факт: «Надісланий друкований бланк зі звітом (дістав у повітового лікаря) не зовсім задовольняє мої бажання, не такий детальний, як хотілося б, тому наступного разу доведеться назву хвороб писати самому для більшої точності і більшого вникання у внутрішнє життя лікарні в смислі руху хворих⁴⁴».

Окрім, цього з власної волі Федір Пилипович вирішив не чекати закінчення року, а надсилати звіти Федору Рудольфовичу кожні три місяці, згодом почав надсилати їх щомісяця⁴⁵, а на практиці в листах часто щоденно інформував барона про свою діяльність у лікарні й долю пацієнтів, описуючи найбільш цікаві та важкі випадки.

Лікарня швидко набула неабиякої популярності, що вже судячи з річного офіційного звіту за 1894 р., який було подано до медичного департаменту, Ф. Ріхтер зазначав: «[...] у мене було більше хворих, ніж у

³⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр 34, арк. 15; спр. 35, арк. 11; спр. 36, арк. 2 зв.; спр. 37, арк. 9.

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 630, спр. 575, арк. 1 зв.

⁴⁰ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 229, арк. 5.

⁴¹ Там само, спр. 226, арк. 53.

⁴² Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 34–39.

⁴³ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 9.

⁴⁴ Там само, арк. 13.

⁴⁵ Там само, арк. 9, 10, 13.

будь-кого з лікарів Ровенського повіту, рахуючи в тому числі й казенні безкоштовні лікарні⁴⁶».

Лікар ніколи не відмовляв пацієнтам у прийомі: «Хоча і роз'їзджав вчора у справах вранці, але хворих не хотілося вигнати, приймав до 9 вечора»⁴⁷. Звісно, щодня доводилося лікувати різну кількість пацієнтів. У звіті за 1895 р. зазначено, що мінімальний прийом у цьому році був 15 осіб на добу, а максимальний — 127!⁴⁸

Про важливість такого закладу в сільській місцевості, де нерідко були відсутні не лише фельдшерські пункти, а й навіть звичайні аптеки, переконливо зазначав сам Ф. Ріхтер у листі до Ф. Штейнгеля: «Хворих маса, не лякає їх ані дорога, ані потяги, і звідки тільки вони не з'являються: з Рожища, Луцька, Олехи, Степані й навіть прикордонної Мінської губернії, ідуть цілий день і ніч, щоб потрапити сюди... І звідки така слава і популярність? Нова ще і давно назріла така полуземська установа, яку ти покликав до життя. Казна, влаштовуючи сільські лікарні, відпускає на них занадто мало, так що лікарі пов'язані, не говорячи вже про те, що приймають лише свою ділянку за необхідністю та в силу скудного утримання повинні піклуватися про сторонню практику, пов'язану, зрозуміло, із втратою часу для справи, якій вони власне покликані служити, ну а адміністрація повинна миритися з цим, бо розуміє, що в існуючих обставинах інакше не можна»⁴⁹.

Коли у жовтні 1894 р. Ф. Ріхтер відвідав замок Радзивіллів в Олиці Волинської губернії й завітав до тамтешньої лікарні, то, порівнюючи її роботу з городоцькою, писав Ф. Штейнгелю: «сільська лікарня — халупа порівняно з нашою, уяви собі, що там разом з повторними хворими по 12 жовтня було не більше 1164 відвідин, незважаючи на те, що лікарняний пункт існує там вже 10 років, і прийом, і видача ліків також безкоштовні; мій сусід взагалі дивувався і ніяк не міг пояснити собі тієї швидкої популярності, якої досягла в такому великому районі і за такий короткий термін наша лікарня; у нього за журналом найбільший прийом за весь час — 16 осіб, а то, звичайно, 5, 8, 3 хворих, а то й нікого немає»⁵⁰.

В особовому фонді Ф. Штейнгеля поряд з іншими матеріалами зберігся звіт про діяльність амбулаторії в с. Городок за цей період. Для порівняння: за п'ять місяців, з січня по травень 1894 р., по допомогу до лікарні звернулося 1 738 хворих, які зробили 3 142 відвідин. Хірургічна допомога була надана 235 хворим, а вартість відпущених ліків складала

⁴⁶ Там само, арк. 106.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 247, арк. 47.

⁴⁸ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 35, арк. 11 зв.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 131–132.

⁵⁰ Там само, арк. 54–55.

495 руб. 71 коп.⁵¹ Продовжуючи далі звітувати, Ф. Ріхтер писав: «Ліки готувалися по можливості в аптеці лікарні й відпускались виключно тим, хто лікувався в останній, таким чином лікування кожного хворого обходилося в 28 коп., а кожні відвідини в загальному — у 15 коп. Пацієнтам із хворими очима відпускалися окуляри й піпетки [...] Хворим із таких місць, де існують аптеки, чи з дуже віддалених сіл, ліки не видавалися, за виключенням випадків гострих, зрозуміло, де вимагалася швидка допомога [...] Користувалися допомогою хворі зі 123 сіл, причому деякі приїздили за 80 верст, усіх хворих з часу заснування правильного щоденного прийому було 2278 осіб, які дали 4087 відвідин. Віспа була прищеплена 40 дітям у травні місяці, у всіх без виключення прищепилася добре [...]»⁵². Далі додавав, що, окрім прийому хворих безпосередньо в амбулаторії, було зроблено 144 відвідини на дому, для чого довелося виїжджати в села 26 разів⁵³.

Не кращою була ситуацію і на Шпанівському заводі, про який ми вже згадували вище. Тамтешня княгиня, ім'я якої Ф. Ріхтер нажалі не вказує, планувала відвести старий сарай під лікарню, вмістивши туди 12 ліжок для хворих, поряд через двері розмістити школу та притулок для сиріт. Назвати проект вона хотіла Миколаївським і піднести новому імператору під час коронації⁵⁴. Коментуючи цей задум Ф. Ріхтер писав: «Видно княгиня вважає, що лікарню чи притулок будувати, все одно що будувати сарай і що для всього цього не потрібно дозволу. І зараз все це служить юмористичною злобою дня, тому що ніхто не сумнівається, що з цього нічого не буде, знаючи наших милих сусідів[...]»⁵⁵.

Отже, прослідкувавши ситуацію в деяких інших населених пунктах ми бачимо наскільки вона відрізнялася від тих обставин, що склалися в Городку і породили таке явище як приватна лікарня св. Бориса.

Про ефективність лікарської роботи говорить і той факт, що, коли 1897 р. на селі трапилися масові захворювання кору, на 60–70 випадків був лише один летальний, і в тому були винні батьки, які не давали дитині ліки вчасно⁵⁶.

Лікарня в с. Городок стала широко відомим закладом, який почали використовувати в своїх інтересах інші. Так, наприклад, Ф. Ріхтеру надійшов лист із проханням від командира не лише віддати в тимчасове користування кімнату в чайній для марширувань 80 солдат, які прибудуть

⁵¹ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр 34, арк. 15.

⁵² Там само, арк. 15, 16.

⁵³ Там само, арк. 16.

⁵⁴ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 226, арк. 180, 181.

⁵⁵ Там само, арк. 181.

⁵⁶ Там само, спр. 256, арк. 65 зв.

на військові навчання, а й дозволити за платню лікувати солдат в Городоцькій лікарні та видавати їм в амбулаторії ліки. При цьому начальство, покладаючись на те, що в селі є медичний заклад, не надіслало ні фельдшера, ні ліків, ні лазаретної фури. Ця додаткова кропітка робота цілком лягла на плечі Федора Пилиповича, а її фінансова частина — на Федора Рудольфовича⁵⁷.

Ще одним доказом швидкої популярності лікарні може служити наступний факт. Навесні 1896 р. Товариство імператриці Марії про сліпих вирішило надіслати у Волинську губернію загін окулістів з метою огляду та надання медичної допомоги очним хворим, переважно у випадках, що потребували оперативного втручання. Було вирішено зупинитися у двох пунктах губернії по місяцю в кожному. З цього приводу Ф. Штейнгель отримав лист від Волинського губернського інспектора, в якому останній просив дозволу на зупинку загону в Городку в лікарні св. Бориса як першого пункту медичного огляду хворих⁵⁸. З подальших подій бачимо, що він цей дозвіл отримав. За період перебування в Городку очний загін прийняв 1021 хворих, що зробили 2000 відвідин⁵⁹. Утримувався загін та хворі повністю за рахунок Ф. Штейнгеля. Крім цього, барон побудував за свій кошт для їх зручності великі бараки⁶⁰.

В особовому фонді Ф. Штейнгеля зберігся лист від літнього вчителя с. Ставки Меркурія Іванова, датований 21 листопада 1896 р., де він звертаючись по матеріальну допомогу до барона, згадує також свій візит в лікарню: «Страждаючи на зубний біль і шукаючи засіб позбавлення від нього, 14 листопада я відвідав лікарню св. Бориса»⁶¹.

Ф. Ріхтеру довіряли своє життя і здоров'я не лише селяни, які не мали іншого вибору, але й заможні люди, які цей вибір мали і все-одно зупиняли його на особі лікаря, що також свідчить про високу кваліфікацію останнього. Отже, траплялося йому лікувати і генеральських дружин, і заможних поміщиків⁶².

Окрім приватної служби в Городоцькій лікарні, Ф. Ріхтер мав право, за лікарським статутом, у вигляді особливої пільги, бути зарахованим на державну службу без платні, але маючи всі права до надання чину. Для цього Ф. Штейнгель повинен був подати в Житомир прохання губернатора, що й було зроблено, і Федора Пилиповича з 23 вересня 1894 р. було

⁵⁷ Там само, спр. 226, арк. 187.

⁵⁸ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 127, арк. 1.

⁵⁹ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 36, арк. 2.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 575, арк. 1 зв.

⁶¹ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 188, арк. 2.

⁶² Там само, спр. 255, арк. 59 зв., спр. 256, арк. 61 зв.

офіційно затверджено на державній службі⁶³. Отже, під час літньої відпустки він не лише відпочивав у Криму разом із дружиною та синами, але й поєднував дозвілля з роботою в державній лікарні: «[...] я більше в місті, тому що працюю в лікарні, бажаючи поєднати приємне з корисним: особливо з практичних міркувань цікавить акушерство й операції, де чим більше побачиш, тим краще для своєї лікарняної діяльності набиваєш руку; поряд із цим іде, зрозуміло, і теорія»⁶⁴.

Щоб більш повно ознайомитися з діяльністю цього медичного закладу, варто детально проаналізувати один із звітів Ф. Ріхтера, які щороку надсилалися її власнику. Для прикладу, візьмемо 1897 р., тоді в с. Городок вже функціонувала не лише амбулаторія, а й повноцінна лікарня для стаціонарних хворих.

За звітний період на стаціонарному лікуванні перебувало 218 хворих, з них на кінець року виписалося 204 особи. Серед хворих трапилося 17 летальних випадків⁶⁵. На амбулаторному лікуванні перебувало 8836 хворих (як зазначав лікар, це було на 2443 хворих більше в порівнянні з минулим роком) із 384 населених пунктів. Було здійснено 12 563 відвідини, з них у лікарні — 11 684, на дому в с. Городку — 608, виїздів по дільниці — 271. Окрім цього, було зроблено щеплення від віспи 92 дітям⁶⁶. Хвороби, які доводилося лікувати, складають досить довгий список, ось деякі з них: віспа, скарлатина, дифтерит, круп, кір, кашлюк, грип, черевний тиф, дизентерія, холера, венеричні хвороби, малярія, зоб, короста, катар дихальних органів, хвороби серця, шлунково-кишкового тракту, печінки, епілепсія, запалення головного мозку, нервові захворювання, хвороби очей та вух, золотуха, доброякісні та злоякісні пухлини, забої, рани тощо⁶⁷. Окрім звичного огляду та призначення лікування, було проведено 123 операції. У звіті хворі поділялися за віковими групами (найбільше їх було зафіксовано у віковій категорії від 20 до 50 років — 4 619 осіб) та віросповіданням (найбільше православних — 6 635 осіб, католиків — 1 100 осіб, протестантів — 732 особи)⁶⁸.

Вартість утримання закладу 1897 р., включаючи не лише ліки та предмети догляду за хворими, а й продукти харчування, зарплатню лікарю та медичному персоналу, консультації інших лікарів під час операцій тощо, становила 7 327 руб. 52 коп. Лікування кожного хворого коштувало 24,2 коп., а відвідини — 17 коп. При лікарні існував кухоль для пожертв,

⁶³ Там само, спр. 226, арк. 9, 45, 47.

⁶⁴ Там само, спр. 233, арк. 12–12 зв.

⁶⁵ Держархів Рівненської обл., ф. 366, оп. 1, спр. 37, арк. 2 зв.

⁶⁶ Там само, арк. 4 зв.

⁶⁷ Там само, арк. 3–4 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 6.

але за рік там назбиралося лише 33 руб. 74 коп. Тобто її утримання повністю брав на себе Ф. Штейнгель⁶⁹.

Отже, Ф. Ріхтер був надзвичайно відповідальною людиною, яка любила свою роботу та жила нею, постійно вдосконалюючи свої професійні здібності. Він не розумів як можна по-іншому ставитися до роботи. У одному з листів до Ф. Штейнгеля лікар з подивом пише: «Невже виконання свого покликання за серцем вже така рідкість»⁷⁰.

Ф. Штейнгель дуже цінував свого друга та його подвижницьку роботу, тому щедро оплачував її щороку. Але на початку 1898 р. барон вирішив підвищити зарплату лікаря. Ф. Ріхтер був дуже розчулений цією подією і прийняв цю надбавку лише через те, що йому треба було утримувати родину: дружину та синів⁷¹.

У березні 1897 р. лікарню св. Бориса відвідав ієромонах з Почаєва. Враження цієї людини від побаченого Ф. Ріхтер описав наступним чином: «Повели його там всюди, був вражений облаштуванням [...]. Говорить, що знає генерала, який також влаштував лікарню, ледве не на 25 осіб, але немає і подоби»⁷².

У грудні 1897 р. підводячи підсумки минаючого року, Ф. Ріхтер писав: «[...] надішлю річний звіт, цікаві результати, мені здається, що ми досягли приблизно норми хворих, проте витрати не маленькі [...]»⁷³.

Підсумовуючи варто додати, що Ф. Штейнгель занотував у своєму записнику таку собі десятирічну статистику діяльності лікарні, яка свідчить, що з кінця 1896 по 1906 рр. лікарню відвідали: «амбулаторно — 126 093 хворих, відвідин — 166 160 хворих, стаціонарно — 2 539 хворих, лікарняних днів — 51 708»⁷⁴.

У 20–30-х рр. ХХ ст. замість лікаря Ф. Ріхтера, якого в цей час уже не було в живих (він разом із сином помер під час епідемії, лікуючи хворих), лікарню в Городку очолив відомий рівненський лікар, поляк за національністю, Леонард Леонардович Дубінський⁷⁵.

Отже, лікарня в селі Городок Волинської губернії проіснувала з 1895 р. (з 1893 р. діяла амбулаторія) до 1939 р., коли з приходом Радянської влади на Волинь Федір Рудольфович Штейнгель з родиною змушений був емігрувати до Німеччини. З 1893 по 1907 р. (до своєї смерті) посаду головного лікаря займав Федір Пилипович Ріхтер.

⁶⁹ Там само, арк. 6 зв., 9, 10.

⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 109, оп. 1, спр. 256, арк. 63 зв.

⁷¹ Там само, спр. 282, арк. 125–125 зв.

⁷² Там само, спр. 256, арк. 62 зв.

⁷³ Там само, спр. 277, арк. 109 зв.

⁷⁴ Там само, спр. 741, оп. 1, Ф.Р. Штейнгель. Записник № 7, арк. 28 зв.

⁷⁵ Кулиш-Лукашевич И. Поиски и находки. Из истории русского движения на Волины 20–30-х гг. ХХ в. — Ровно: Гедеон Принт, 2010. — С. 100.

Городоцька приватна лікарня св. Бориса в ситуації пізнього введення земської медицини у Волинській губернії була унікальним явищем кінця XIX — I пол. XX ст. Поєднання приватної ініціативи та капіталовкладення помножене на педантичне, серйозне ставлення Ф. Ріхтера до своєї праці принесло позитивні результати у лікуванні селян не лише Городка, а й багатьох населених пунктів Волинської губернії, про що красномовніше всіляких слів говорять звіти установи за 1894–1899 рр. та приватне листування лікаря.

REFERENCES

1. Bukhalo H. (1991). *Baron Shtejnhel' (zakinchennia)*. Chervonyj prapor. Hromads'ko-politychna hazeta. (13 lystopada. № 187 (12504)) [in Ukrainian].
2. Zhelizniak V.M. (2014). *Stanovlennia ta rozvytok medytsyny u Volyns'kij hubernii naprykintsy XVIII — seredyna XIX st.* Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istorii. Za zah. red. prof. I.S. Zuliaka. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V.Hnatiuka. (Vyp.1, Ch.3, S. 17–20) [in Ukrainian].
3. Kulish-Lukashevich I. (2010). *Poiski i naxodki. Iz istorii russkogo dvizheniya na Volyni 20-30-x gg. XX v.* Rovno:Gedeon Print. 226 s. [in Russian]
4. Myronets' N.R. (2005). *Baron F.R. Shtejnhel' — predstavnyk volyns'koi hilky rosij's'ko-nimets'koi rodyny Shtejnheliv.* Ukrain's'ka biohrafistyka. Zbirnyk naukovykh prats'. K. (Vyp. 3, S. 112–124) [in Ukrainian].
5. Myronets' N.R. (2010). *Baron Fedir Rudol'fovych Shtejnhel': biohrafichnyj narys.* Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Do 140-richchia z dnia narodzhennia F. R. Shtejnhelia. Rivne: Vydavets' Oleh Zen (Vyp. VIII, S. 22–32) [in Ukrainian].
6. Nakhratova T. (2006). *Zhyttia ta diial'nist' Fedora Rudol'fovycha Shtejnhelia (za materialamy fondovoi zbirky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu ta Derzhavnoho arkhivu Rivnens'koi oblasti.* Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. — Materialy naukovoї konferentsii 25–26.10.2006 r. Rivne: Volyns'ki oberehy. (Vyp. IV, S. 194–196) [in Ukrainian].
7. Ukrainets' A. (2010). *Dobrochynna diial'nist' barona F.R. Shtejnhelia.* Naukovi zapysky Rivnens'koho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu. Do 140-richchia z dnia narodzhennia F. R. Shtejnhelia. Rivne: Vydavets' Oleh Zen (Vyp.VII, C. 34–42) [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції: 23.12.2007.